

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԳ. ՅԱՐԻ 1899

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 3 դր. 60 կ.:
Մեկ թիւ կտրւե 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻԻ 10, ՀՈԿՑԵՐԵՐ

ԱՐՄԱՐԻ ԵՎ ՔԱՆԵՆ

ԼԵՋՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՀԱՅ ՏԱՐԻՐՈՒ ՀԱՐԱՎԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ոգնենիս ունինք տեսարակ մը ՀՐ. ՄՃԱՌԵԱՆԷ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆԸ, որ ՀԱՅՐՈՅ ՀԱՄԱՐ ԻՐ տեսակին մէջ առաջինն է ու միակը, որ չափ գիտենք: Ասոր ՀԱՄԱՐ կարեւոր կը Համարինք տեսարակին գլխաւոր կէտերը Համառօտիւ ամփոփել եւ արդիւնքն ներկայացնել մեր ընթերցողաց: Տեսարակն խորագիրն է պարզապէս՝ «Հին Հայերէնի պայթուցիկ տառերն ուսումնասիրուած՝ նոր գաւառաբարբառներու մէջ»: Սակայն չէ թէ՛ ինչպէս պարզ խորագրէն կրնար թերեւս կարծուիլ, զուտ լեզուագիտական գրուած

մըն է, այլ ընդ Հակառակն նոր փորձառական գրութիւն մը՝ մերձեցուած Հայերէնի, Ռուսըրլոյի (abbé Rousselot) Հայնագիտական աշխատանոցին մէջ եւ անոր գործիքներով: Այս գրութիւնը կրնանք Հագագախօսական անունել, նպատակ ունենալով տառերու հնչմանց ասեմ Հագագի կամ դուրս մղուած օդը սաստկութեան ու խռչակի ծածմանց հանգամանքները՝ մերենապէս նշանակել տալ պատշաճաւորաւոր կայի մը վրայ, եւ ասով՝ այսպէս բանք՝ իրական փաստ ու միջոց ունենալ տառերու Հագագը չափելու եւ համեմատելու, մերձաւորապէս Հայնագրին մարդկային կամ գործիական հնչմանքն գլխին մը վրայ առնելու գրութեան պէս:

Մեծ արդիւնք մը կը Համարինք որ ՄՃԱՌԵԱՆ ունեցած է այս օգտաւէտ գաղափարն եւ առաջին փորձն ըրած՝ Հայ հնչմանքը Հայնագիտորէն ճշգրտելու: Գրուածքը՝ Հագագախօսական տախտակներով ալ ճոխացած է, եւ լոյս տեսած նախնաւոր ի «Հանգէս միջազգային» Ռեգարանութեան, Ունիւսաբանութեան, խաշակարանութեան եւ փորձառական Չայնագիտութեան,՝ որ կը հրատարակուի «Խաշակարանական եւ Ռեզլաձայնական Հաստատութեան»՝ կողմանէ ի Պարիս: Առանձինն ալ լոյս տեսած տեսարակս երեք անձանց գրուածոց ամփոփումն

1 Revue internationale de Rhinologie, Otologie, Laryngologie et Phonétique expérimentale. Paris 1899 (ամսագիր):

2 Institut de Laryngologie et Orthophonie. Paris, rue Antoine-Dubois, 8.

1 H. Adjarian, Les Explosives de l'ancien Arménien étudiées dans les dialectes modernes. Paris 1899, 8° pp. 20.

է, մեծ մասը հրատարակին՝ չը. Աճառեանի գրէն. մասնագիտական մաս մ'ալ յիշեալ Ռուսըլչէ, եւ վերջապանական գիտողութիւն մը հայագէտ Մէլէէ գիտնականէն՝¹ Բնութեան առնուած են ոչ թէ հայ տարեւրն ամբողջովին, այլ «պայթուցիկները» (explosives), ճիշդ անոնք որ նոր գաւառաբարբառներու մէջ ձայնաշարութիւն կրած են: Ասով ճշգրտուած են նաեւ այս ձայնաշարութեան երեւութիւն հանգամանքներն այլեւեալ գաւառաբարբառներու մէջ: Յաջորդաւս կը անոթագրենք կարգաւ այս երեք մասերն ալ, քաղելով կարեւորներն, ուր պէտք էր՝ նաեւ բառացի:

Ս.

Հին հայերէնի պայթուցիկ տարներ:

Առաջին մասը կը սկսի չը. Աճառեան իւր ուսումնասիրութեամբ պայթուցիկ տարներու, «քննելով թէ ինչ եղած են՝ նոր գաւառաբարբառներու մէջ՝ հին հայերէնի պայթուցիկներուն երեք խմբերն, այսինքն՝ 1. ք, գ, ք, յ, 2. ա, ի, ո, ծ, ֆ. — 3. փ, փ, փ, ց, ւ,՝ Ռուսըլչէի տարբերութիւնն ամփոփուած է միայն սկզբնատարներու կամ բառասկզբան վրայ եւ հնչականութեան ու սաստկութեան տարբերութեանց մասին: Այս մասն հիմնականն է ամբողջ գրուածին. հոս գրուած են նաեւ հագագախօսական տախտակները:

«Բաղաձայնի մը հնչականութիւնը (sonorité), կրճէ հեղինակն, կ'որոշուի այն աղերսէն որ կայ երկու կէտերու մէջ, այսինքն անոր՝ ուր բաղաձայն մը կ'արտահայտուի (կը պայթի) օդոյ մըմասն բերնէն դուրս, կամ պայթմամբ (explosion), եւ անոր՝ ուր խոչակի ձօճման մէջ կը մտնէ: Իսկ սաստկութիւնը համամասական է արտահայտման (կամ պայթման) համար գործածուած օդոյ քանակին հետ: Այս այլեւայլ հանգամանքներն որոշելու համար գիմած եմ փորձական կարութեան, այսինքն թէ՛ գիմած եմ Ռուսըլչի (abbé Rousselot) ձայնագիտական աշխատանոցին եւ գործիքներուն: Խօսելու ատեն արտաբերուած օդոյ հոսանքը կ'ամփոփուի բերնոցով մը, իսկ խոչակի ձօճումները զգայուն պարտակով մ'որ վահանակաձիկին (cartilage thyroïde) վրայ կը հաստատուի, արգիւնները մեքենաբար եւ միաժամանակ կը նշանակուին դարձող զլանի մը վրայ: Այսպիսով՝ ինչպէս նաեւ տեսարակի տախտակները կը ցուցնեն, կը

ստացուին երկու գծեր, որոնց վերինը կը ցուցնէ մղուած օդոյ քանակը խօսելու ատեն, վարինը՝ խոչակին ձօճումները: Այս գծուածները կրճանք ըսել առողանիչ պատկերներն՝ իրարու հետ կրճան համամասակի, որով ձայներու հնչականութիւնը կրճայ որոշուի: Իսկ հնչման սաստկութիւնն որոշելու ատեն՝ համամասակու է միայն միեւնոյն գաւառաբարբառի առողանիչները, վասն զի՝ ինչպէս կը յայտարարէ հեղինակն, իւր փորձերն ըրած է այլեւայլ ժամանակներ եւ իրարմէ տարբեր գործիքներով:

Այս փորձերու արգիւնքն են չորս ձայնագիտական լուսատիպ տախտակներ (էջ 2—5), ուր տակէ տակ կը տեսնենք՝ իւրաքանչիւր տառի զատ սիւնով՝ նոյն հնչման առողանիչ պատկերն այլեւայլ գաւառաբարբառներու մէջ, որոնք համառօտութեամբ նշանակուած են, այսինքն C¹⁻³ Կ, Պոլոյ (երեք տեսակ առողանիքներն), A՝ Ալանմէք, N՝ Նուրի, M¹⁻² Մուշ (կրկին առողանիքներն), Ch՝ Շուշի եւ S՝ Սեբաստիա: Այս տախտակներուն վրայէն կրճայ չափուի նաեւ ժամանակն՝ տառ մը հնչելու համար, եւ այս ալ համամասակ այլեւայլ հնչմանց ու գաւառաբարբառներու մէջ: Գիւրտութեան համար տախտակներու տակը դրուած է չափագիծ մ'ալ (échelle) երկվայրկեան մը Տարիւրդաժամանակներն:

Փորձերն եղած են հետեւեալ անձանց վրայ՝ այլեւայլ բարբառներու համար: 1. Նոյն իսկ իրեն՝ հեղինակին վրայ՝ չորսեւայ Աճառեան, ծն. 1874 ի Կ. Պոլսի, նոյն տեղը (իւր 250.000) չափոց առնին եւ գրական առողանութեան համար. — 2. Աղէքսանդր Նալբանդեան, ծն. 1873 յԱլանմէք, հայ գիւղաբաղաւ մը (4000 հոգի) իզմիտի մօտ՝ Մարմարայի վրայ. — 3. Վահան Տէր-Պողոսեան, ծն. 1872 ի Նուրի, Կովկասի հարաւային զառութափի վրայ, Տփղիսի արեւելափով. — 4. Մեղիք Նիկողոս Աւարեան, ծն. 1872 ի Շուշի. — 5. Տիգրան Գիմարեան, ծն. 1878 ի Կարմէն, Մշչ գիւղերէն մին. — 6. Գեորգ Մկրտչեան, ծն. 1872 ի Սեբաստիա:

Հիմայ տեսնենք թէ ինչ արգիւնք կու տան այս փորձերն ու առողանիչները:

Ս. Հին հայերէնի հնչականութիւնը (Տախտակ 1—2): Նախ 1. «Կ, Պոլոյ մէջ երեք

¹ Այսպէս Աճառեանի են էջք 1—9, Ռուսըլչի՝ էջք 10—18, Մէլէէ հայագէտի՝ էջ 18—20:

¹ Միեւնոյն ընդ միւս ըսենք որ հոս «հնչական» (les sonores) ըսելով կը հասկնանք այն խօսքն զոր հայ քերականը «Գլխի կ'անուններն (a — b, g — g, g — d, a — dz, է — dj): Երբեք խօսքն զոր քաղցրանք (սուր) «սուր» կը կոչեն (les sourdes non aspirées) մեր

տեսակ իւրերէն արտասանութիւն (C¹⁻²) կը տեսնուի, վասն զի այս բաղաձայններն երեք կերպով կ'արտագանուին. այսինքն՝ « խաչակի ձածուները կը կանխեն արտահայտման (պայթուածութիւն) յառաջ, իբր 8 Տարիւրորդ երկվայրկեան, — ք. ձոճմունքն ալ արտահայտման հետ ճիշդ նոյն ժամանակը կը սկսին, — ք. ձոճմունքն անոր ձայնի պայթուածին քիչ մ'ետքը կը սկսին (միայն 1 կամ 2 Տարիւրորդ երկվայրկեան)», ըստի արդեանքը երեք տեսակ հնչական պայթուցիկ տառասանութիւն կան, միայն թէ երրորդն այնչափ հեռու չէ երկրորդէն, ինչպէս է երկրորդն առաջինէն, Առաջին տեսակը՝ «Ճգգրտիւ կը համապատասխանէ փայտի մէջ խփումի տեսակի գործածութիւն ուր աստիճանի կ'ուղղուի արուիչ ուստի կրնանք աստիճան (emphatique) անուանել», երկրորդ տեսակն՝ «որ փոփոխութիւն հնչականներուն կը համապատասխանէ», սովորական է. վասն զի այսպէս կը հնչուին մեծաւ մասամբ նոյն ձայները, ուստի Կ. Պոլսոյ սովորական արտասանութիւնն է. երրորդ տեսակը ցանցաւ կը հանդիպի, եւ այս «հնչականներն, արդէն կը մտնեն համապատասխանող թաւերուն, բայց միայն տկար կը հնչուին, եւ խոչանք աւելի շատ կը սկսի ձոճում:

2. «Կ. Պոլսոյ իւրիւս լեզուին, ինչպէս նաեւ Սլաւոնական բարբառի մէջ հնչականները (նորքերը) կը հնչուին թաւերով պէս... միայն թէ Սլաւոնական այս հնչմունքը աւելի մեղմ են քան թաւերը, եւն՝ «Միայն երբեմն կ'արտասանուին Կ. Պոլսոյ ժողովրդական առաջանութիւն հնչականներուն պէս», Պարզ խօսքով՝ Կ. Պոլսոյ զբաղեւոր միջանները (ք = b, ք = ց, ք = d եւն) չէ թէ աղօտացուցած է, այլ բոլորովին թաւացուցած՝ նոյնները հնչելով ք, ք, ք:

3. «Կոստայի եւ Էուզենյ բարբառներուն մէջ իրովին հնչմունքն մնացած, ուստի օրեւէ ձայնաբլբութիւն չէ եղած: «Խոչանքի ձոճմունքները կը սկսին տարբեր ժամանակներ, որ մինչեւ 10 Տարիւրորդ երկվայրկեան կրնան յառաջել քան օդոյ արտադրումը:

4. «Մշտ (կրկին) եւ Սերաստոյ բարբառներուն մէջ երկու տարբեր դասակարգ կը

սովորութիւն ունին «սուրբ» անուանել (պ = p, ք = k, ո = t, ք = ts, ք = tob): Իսկ երրորդ խումբը կը կոչուի «Ինտերս» (les sourdes aspirées, այսինքն՝ ք = ph, ք = kh, ք = th, ք = ts, ք = tob): Իստի երբ «հնչական» կամ «աղօտ» (սուրբ) բառերը գործածուին՝ պէտք է հաշուել «միջակ» ու «սուրբ» մէջ ձայնաբանութիւնը տես «Գրագրութիւն ինչպէս ինչպէս»՝ «Հնչական» 1888, էջ 75 եւն, յատկապէս 102—103 էւն:

զանազանութիւն Առաջինը (M¹) մեր առեւել կը դնէ հնչականներուն այն արտաբերութիւնն որ կայի Կոստի եւ Էուզենյ երկրորդին մէջ (M² եւ Սերաստ), բաղաձայնն աւելի սաստիկ կ'արտաբերուի քան առաջինը մէջ, եւ գործածուած օդոյ զանազան շատ աւելի մեծաքանակ է, ասով այն տպաւորութիւնը կ'ունենամ իբր թէ հնչուած ըլլայ bh կամ հնչական b մը որուն կը հետեւի անորոշ հազագ մը կոկորդին մէջ, մինչ Գաղղիացի մը նոյնը p կը լսէ իւրչակի ձոճմունքը կը սկսին արտահայտման երկվայրկեան 2 կամ 3 Տարիւրորդ ետքը. բայց երկու օրինակին մէջ b հնչման համար կը տեսնուի որ թէ արտաշնչում (պայթուած) եւ թէ խոչանքի ձոճմունքները մէկուր կը սկսին:

Բ. Սուրբ-աղօտիչ (Կ = ք) հնչմունքն, ք, ք, ք, ք. (Տախտակ 3) — 1. «Կ. Պոլսոյ թէ ժողովրդական եւ թէ զբաղեւորական արտասանութեան մէջ այս բաղաձայնները հնչական կը համարուին եւ ճիշդ անոնց պէս կ'արտաբերուին» — 2. «Նոյնպէս Սլաւոնական եւ ի Սերաստի հնչական եղած են տառերս: Խոչանքի ձոճմունքները կը սկսին արտահայտման երկվայրկեան 1 1/2 մինչեւ 8 Տարիւրորդ յառաջ: Կարճ խօսքով՝ վերոյիշեալ (տես հնչականք թիւ 1) ձայնաբլբութեան հետեւութեանք, երբ հնչականները թաւացած են, այս աղօտները կամ յետքերը դարձած են ի հնչական. ուստի կ'արտաբերուին՝ պ = b (փոխանակ p), ք = ց (փխ. k), ո = d (փխ. t) եւն: — 3. «Միւս բարբառներուն մէջ (Կոստի, Էուզենյ, Մուշ) մնացած են աղօտ (նորք), եւ բոլորովին կը զանազանուին թէ հնչականներէն եւ թէ թաւերէն: Միայն թէ Մշտ մէջ՝ ինչպէս քանի մ'օրինակ կը ցուցնեն, երբեմն ասոնք ալ հնչական կրնան արտաբերուիլ՝ Կ. Պոլսոյ եւն արտասանութեան համեմատ: Խոչանքի ձոճմունքն ի Կոստի եւ ի Էուզենյ կը սկսին այն վայրկեաններ, երբ օդոյ արտադրման ընդհատութիւն մը կ'ըլլայ, ի Մուշ՝ արտադրման հետ միտամանակ:

Գ. Թաւեր (հնչմունքն, ք, ք, ք, ք, ք) (Տախտակ 4) Կ. Պոլսոյ թէ ժողովրդական եւ թէ զբաղեւորական արտասանութեան մէջ ասոնք երեք խմբի կը բաժնուին: Նախ՝ խոչանքի ձոճմունքները կը սկսին պայթումէն երկվայրկեան 1 Տարիւրորդ ետքը. ասի գրեթէ կը համապատասխանէ Գաղղիական զօրաւոր բաղաձայններուն: Երկրորդին մէջ՝ ձոճմունքները կը սկսին այն վայրկեաններ երբ օդոյ արտադրումը կ'ընդհատուի. երրորդին մէջ պայթուողական շարժմանէն

հարց կամ շատ քիչ յառաջ: «Սակայն առաջին ու երրորդ խումբը շատ ցանցառ են», «Ի Մուշ՝ ասոնց արտաբերութիւնն Կ. Պոլսոյ երկրորդ խմբին պէս է: Իսկ միւս բարբառներու մէջ (Ղուխի, Ըուշի, Սերասաւ, Ալաւնէզգ) այս բառաւորները բոլորովին աղօտ (նուրբ, սեւ վերք) մնացած են. խոշակի ձօճաւեները կը սկսին միայն լիակատար պայթմանէն հետքը»:

Այստեղ կ'աւարտի Հր. Աճառեանի հետաքրքրական ուսումնասիրութիւնը, որուն կը յաջորդեն Ռուսոյի դիտողութիւնքն: Ասոնց ալ կարեւորները կը նշանակենք յաջորդեալ:

Բ.

Տեղեկութիւն ծայնագետական ըրլափոխութեանց մասին:

«Աճառեանի աշխատսիրութիւնը, կ'ըսէ Ռուսոյ, մեր առջեւ կը դնէ առաջին փորձն բարբառագիտութեան համար գործածելու փորձառական գրութիւնն... Միայն վեց բարբառ ներկայացուած են հօտ, եւ սակայն ինչ մէծ պէսպիսութիւն ձեւերու», Դիւրաւ կը ցուցուի օրինակներով թէ ինչպէս ձայն մը աստիճանաբար եւ ըստ կարգի կը շրջուի ուրիշ ձայնի մը:

Հեղինակն ալ՝ Աճառեանի պէս՝ իւր ուսումնասիրութեան նիւթ կ'առնու պիտի պայթուցիները: Չայնի մը «հնչականութիւնը յառաջ կու գայ այն աղերսէն որ կայ օգոյ պայթման եւ ձայնական կապերու ձօճման մէջ: Եթէ խոշակի ձօճաւեները սկսին պայթման սկսելէն յառաջ, արտասանուածը կ'ըլլայ նկալած. եթէ ձօճաւեները սկսին միեւնոյն ժամանակ կամ քիչ մ'հետք՝ արտասանութիւնը կ'ըլլայ ուղբ (նուրբ.) վերջապէս եթէ ձօճաւեներն միայն այն ատեն երեւան գան՝ երբ պայթումը բոլորովին լնցած է, արտասանութիւնը կ'ըսուի լիւս: Այս տարբեր տիպարները շատ լաւ ներկայացուած են Աճառեանի առիտակներուն մէջ, որ կը ցուցնեն օրինակի համար սա արտասանութիւնքը՝ զօրուոյ (զօր օր. Տիւտ. 3 Մշտ ղ, 1.) առու (Տիւտ. 2 Մշտ ք, 1.) նկալած (Տիւտ. 2, Ղուխի ք, 1, Գ.) ուղբ (Տիւտ. 3, Ղուխի 1, Գ.) եւ լիւս (Տիւտ. 4, Ղուխի՝ 1, Գ, Բ.):

Այս ընդհանուր խորհրդածութիւնէն հետք հեղինակը կը սկսի ուսումնասիրել նախ «Ըստ գոյնի» (բ, գ, ղ, պ, կ, տ, փ, ք, Թ) եւ յետոյ՝ «Կէս-գոյնի» (ձ, ղ, օ, ճ, ց, չ):

Ա. Պոլսոյնիւրէ: — Հնչական: «Այս բառաւորներու ըրլափոխութիւնն այն ուղղութեամբ կ'ըլլայ՝ որ հնչականութիւնը կը նուազի, խոշակի գործակցութեան աստիճանաբար պակսելով: Հնչականը տակաւ աղօտ կ'ըլլայ եւ ի վերջոյ թաւ: Այս բանն որոշ կը տեսնուի հայ բարբառներու մէջ: Այսպէս հնչականութիւնը (ձօճման կանխելով) անաղարտ մնացած է Ղուխի, այնպէս որ՝ «գաղղիական» Եւսելի հնչական չէ, քան յիշեալը, Բայց երթալով կը նուազի անընդհատ, (այսպէս Մուշ՝ Մ', եւ Ըուշի) եւ նաեւ բոլորովին կ'անհետանայ ձօճման կանխելու անընդհատ (Մուշ՝ Մ', ք): Այն ժամանակ հնչականը կը սկսի աղօտի շարքը մտնել: «Թեւեւ տակալին կը դանդաղանան (հնչականք) զօրուոյն երէն, սակայն ոչ ամէն կանգնի համար, Ումանց համար Ե, Գ, Դ կը լսուին, ուրիշները Բ, Կ, Է կը լսեն նոյն հնչումը: Այս ճիշդ այն շրջանն է, կ'ըսէ հեղինակը, ուր կը գտնենք «Ալաւնէզ» անոյշ աստերու հնչումներն: Սակայն ըրլափոխութեան շարունակելով կը հասնի այն կէտն որ պայթումը կը կանգնէ կամ խոշակի ձօճումներէն յառաջ կ'ըլլայ (Մուշ՝ Մ' 1, Գ, Բ, եւ Սերք. Բ, Գ.), այն ատեն աղօտաւորութիւնը լիակատար է, այնպէս որ ալ միայն Բ, Կ, Է կը լսուին անոնք, եթէ ոչ նաեւ թաւ (փ, ք, Թ): Արդեամբ ալ արդէն թաւացած կը գտնենք ըրլափոխութիւնը (Տիւտ. 1, Ա՝ ք): Պէտքստութիւնները չափազանց կը շատանան: Վերջապէս «Լեզուաց կննաց մէջ կ'ըսէ հեղինակը, կան վայրկեաններ՝ սովորաբար կարճատեւ, երբ ըրլափոխութեան նկարագրական կ'ըլլայ ձեւերու անհաստատութիւնն: Այսպէս է այժմ Կ. Պոլսոյ հնչականներուն վիճակը: Անոր համար նաեւ միեւնոյն անձին արտաբերութեան մէջ կը գտնենք գրեթէ այն ամէն ձայնաստիպերն որ միւս բարբառներու մէջ հաստատուն վիճակ մ'ունեն» (ձմեռ. Տիւտ. 1, Ա՝ 1):

Աղբուր (նուրբ) ճիշդ հակառակ ընթացք ունին զարգացման կամ ձայնաշրջութեան: Հոս խոշակի գործունէութիւնը կը սկսի աճիլ, մինչեւ որ արտաշնչմանէ յառաջ ալ կը սկսի: Օրինակի համար ի Ղուխի լաւ պահեալ եւ աղօտ հնչումը (Տիւտ. 3 Ն), սակայն տակաւ ըրլափոխուելով՝ նախ խոշակը կը սկսի ձօճալ արտաշնչման ժամանակ (տես Տիւտ. 3, Մուշ եւ Ըուշի), որ է «անուշ նուրբ տառերու ձեւը, յետոյ կը սկսի ձօճուել քիչ մը կանխել (Տիւտ. 3, Ալաւնէզգի Գ), յետոյ աւելի եւս կանխել. (անդ. Մալանէզգի Գ, 1.): Այս կէտիս այլ եւս աղօտ չէ հնչումը. արդէն փոխուած է հնչականի, որ մինչեւ ամէ-

Նաստաստիկ Տնչականութեան կրնայ հասնիլ (անդ՝
յԵԵԻ.)։ Իսկ ի Կ. Պոլսոյ արդոնները Նոյնացած են
Տնչականներու հետ, միայն թէ — եւ այս հետա-
քըրքական երեւոյթներէն է — այժմ ենթադ-
րուելով Տնչականներու ձայնաշարութեան կը
հսկելի միեւնոյն ծածանան ետ գառնելով ձգտելով պէ-
զիճակին ուր էին նախ, այսինքն՝ կրկին արգտա-
նալու։ Արգէն այս ալ անծանօթ երեւոյթ մը է՝
լեզուներու մէջ։ Հնչում մը իւր շրջափոխու-
թեան ընթացքով կը նշանակուի ուրիշ Տնչակա-
նայայտիքի կերպով, որ ալ չեն դառնաշունչիք
իւրաքանչէր։ Եթայտն եղած է օրինակի համար գաղ-
ղիական օւի՜ վիճակն որ բոլորովին Նոյնացած է
օ՜ երբեքարքառին վիճակին հետ։ Ընդհանրական
է Սեբաստիա տեւիլ (քաղաք երեւոյթ մը կը տես-
նենք)։ հան ի, (յ, շ) եղած են ի, թ, փոխա-
դարձաբար ք, կ, տ (չ, յ, ր) եղած են ք, ց, մ (թ,
գ, ր)։ ուստի ձայներու խառնուրդ մ'եղած է։
Երեւոյթը դժուար կը մեկնուէր՝ թէ՛մ չունենայ-
լիք բազմաթիւ միջին ձևեր ուրիշ բարբառներու
մէջ ալ, որ անհամար պէտպիտութիւն մը կը ցու-
ցընեն խոչնակի ճոճմանց, օղոյ արտասլման եւն
անպագանայից։

Թաւրու շրջափոխութեան ընթացքն ալ աղօտնորուն համեմատ են Վսեմակատարեալ թաւ ձեւերը պահուած են ի դուիսի եւ Շուշի, ուր խռչակի ձօնումները կը սփռնի միայն երբ աւաբերութեան համար գործածուած օգոյ հոսանքը բոլորովին դուրս ելած է բերնէն: Ի Վեբաստիա եւ յԱլաւերէզ ձօնումները սկսած են քիչ մը կանխել ի Գուշ այնպէս կանխած են որ թաւերն ալ փափկ աղօտ եղած են՝ առանց որիւն թաւալթեան: Իսկ ի, Պարոյ բարբառին մէջ այս ձայներն ալ այն անորոշութեան շրջանին մէջ են, զոր նշանակեցիմք վերը նոյն տեղի Շնչականներուն համար: Կրնայ խոյրը ըլլալ թէ ինչն է պատճառն որ թաւերը՝ միմեանս իրենց ձայնաբերութեան ընթացքին մէջ դէպ ի աղօտները՝ աւելի յառաջ ալ գացած չեն նոյն ընթացքով, միով բանիւ: Էնն հասած Շնչականներուն տայաբեզդը: Թաւերն անոր մէկուն թիւին ըլլալ այն մէկինի համարակալ ազդեցութիւնն, զոր խռչակի գործունէութեան վրայ կ'ընեն թաւերու հնչման համար պէտք եղած յատուկ լիզագեղերն: Դման երեւոյթներու կան ուրիշ լիզուներու մէջ ալ, այսպէս չարապէս Գերմանիոյ նստուչներուն պարայտումը:

Բ. Կէս - պայլուցիներն, Է, Ժ, Տ, Ծ, Զ ֆոնում
մը կը ցուցնեն պարզուելու, "պարզ Տափա-
գային (spirante) տառերու փոխուելու՝ իրենց

թեմի եւ փակողական (occlusif) յառկութիւնը կորսնցնելով, եւ փոխուած ըլլալով շ, ի, ա, չ եււել Աս պարագան ճանչնալու համար պէտք է միայն կէս-պայթուցիկներու առդգանիշ պատահիկները համեմատել միւս պայթիւցիկներու պատահիկներուն հետ (ս, ր կամ Գ)։ Այս ձայներու “փակողական, նկարագիրն աւելի կը տեսնուի ի Կ, Պ, լիջն եւ Մուշ։ Սակայն ընդհանրապէս ասոնց ալ հնչականութիւն փոփոխուի թիւնները նշել ընծացնել ունի պայթուցիկներուն պէս։ Միայն Տիւս, Յ երկու հետաքրքրական պէսպիսութիւններ կը ցուցնեն, այսինքն՝ յԱւլանքէզ կէս-պայթուցիկներուն հնչական մասն աւելի մեծ ու նշանաւոր է քան բուն պայթուցիկներուն մէջ, ընդհանրապէս աւելի փոքր է ի Սեքաստիւա, երեսնէ մ’որուն մեկնութիւնն աւսլաժմ, չնը կնարք յիզիւն սալ։

Ատոնք են Ռուսերէջի գիտողութեանց էական կէտերը, որոնք՝ ինչպէս ընդհանրօրէն տեսած պիտի ըլլայ, ինչ որչա մը կը ասուեն՝ Անտանտի Տրիմանակն առաջնապիտութեան Տեա՛ մեր բարբառներու։ Տնչմանց ստիպահտութեան եւ յատուկ ձայններու որպիտութեան վրայ։ Նոյն գաղղիացի գիտնականը վերոյիշեալ գիտողութեանց կը կշեռուրէ մաս մ'աւ (Ի. 14—18)՝ առանց յատուկ խորագրի։ Ատր պատմաւան այն է որ Ռուսերէջի որ գիտողութեան ներկայատուցած էր Տայադէտ Մէլեյի՛ որ Տրիմանակն առարկութիւն մ'ըրած էր Տեղընակին տուած վերոյիշեալ մեկնութեան Մուշի եւ Սերաստից Տնչականներուն եւ աւերներուն շրջափիտութեան, թէեւ յետոյ արեւելք պարզօրէ՛լ իւր մեկնութիւն՝ Տամոզուած է նաեւ Նոյն գիտնականը (տես էր 14—15)։ Սակայն Մէլեյն մասնաւոր ըրած է Սիվերա գիտնականին կէտ իտայն՝ որ ուրիշ մեկնութիւն մը տալու մէկ խորք յորդորէ։ Այս խորքին քննութեան նուիրած է Ռուսերէջ այս վերջին յաւելուածական մասը։ Սիվերի գրածն՝ է մեր ձաւորապէս Տեաեւեալը. «Աշտարակի բարբառն մէջ որ կը Տամոզ մտադիր ըլլալ կարգ մը ձայներու որ կը Տամոզատասխանին մեքնաւորապէս Տնդիկ՝ քերականաց ստորադասած սանսկիրա միջին՝ Տազազային (Mediaspirant) ձայններու։ Արեւելեան Տայոց միջինները Բ, Գ, Դ (b, d, g) Տայ այնպէս կ'արտաբերուին որ իւր վերաձայն (Blählaut) գործածուած միմիջայանք մը Նոյն իսկ պայթմանէն ետքն մը վայրկենիկ մէ՛կ կը շարու-

1 Sievers, Grundzüge der Phonetik, 4. Aufl.
S. 158.

նակուի եւ միայն յարողք ձայնաւորին հետ լիակատար հնչման կը փոխուի։ Պայթման ու ձայնաւորի մէջտեղ այս միմուռնն տկար ձայն մ'ունի, բայց սաստիկ հագագ, այնպէս որ կրնայ մակաբերուիլ որ փական եւ անցման ժամանակ խոչնդէ ձայնաւորու բաց է եւ միայն երբ լիակատար ձայնը կը սկսի՝ կը գոցուի։ Այս տեղեկութիւնը մասնաւորապէս մտադրութեան արժանի է անոր համար որ Աշտարակ՝ Երիւանի արեւելակողմը՝ միջին դիրք մ'ունի Հուշչոյ եւ Մշոյ մէջտեղ, ուստի բարբառներու շարքին մէջ պատշաճ դիրք մ'ունի իւր Հայոց միջնաշխարհի բարբառներուն ներկայացուցիչ, բաց աստի Աշտարակ հոգակաւոր է իւր լեզուի մաքրութեամբն, եւ հոն խօսուածը շատ մերձակոր է Տփղիսի գրական լեզուին։

Ռուսերոյ շատ մը խնդիրներ կը յարուցանէ Սիվերսի յիշեալ տեղեկութեան նկատմամբ, եւ շատ մասամբ խնդրական կը գտնէ։ Ղախ «արեւելեան հայերէնի» չի կրնար այնպէս բացարձակ կերպով վերագրուիլ «անուշ» ձայներու պէսպիսութիւնն։ Արդեամբք ալ ներկայ ձայնագրական ուսումնասիրութիւնը ցուցոց որ «անուշ» ձայներ անանութ են Հուշչոյ արեւելեան բարբառին, միջդգեռ կան անոնք արեւմտեանին մէջ՝ ի Մուշ ու Քրատա։ Սակայն Սիվերսի դիտողութեան մէկ մասը ճշդիւ կը համաձայնի Աճառեանի կարծեաց հետ։ Երկուքն ալ կ'ըսեն որ յիշեալ բազմաթիւ կ'արտասանուին օգոց սաստիկ հոսանքով մը (այսինքն՝ սաստիկ պայթմամբ), որուն հետեւեւ տկար ձայն էր (ըստ Սիվերսի), անորոշ աղմուկ մը կողորդին մէջ (ըստ Աճառեանի)։ Արդ այս տեսակը կրնայ համեմատուիլ՝ գոնէ մասամբ «Թաւ պայթուցիկներու» հետ (տես Տխա, 4, հուլիս, Հուշի)։ Աճառեան Մշոյ եւ Սեբաստիոյ անուշ (b, g, d) ձայներուն համար կ'ըսէ թէ այնպէս կը հնչուին որ՝ օրինակի համար՝ գաղղիացի մը անուշ չի լսեր, այլ աղօտ (p, t, k)։ Նման դիտողութիւն մ'ալ բրած է Մէյլեհէ, երբ 1891ին ուսումնական ուղեւորութեան մ'առթիւ երեք շաբաթ կեցաւ Աշտարակ, իր առջեւ խօսուելու ատեն այն տպաւորութիւնն ունեցած է որ «b, g, d են բազմաթիւ միտում մը կը ցուցնեն առանց հնչականութեան արտասանուելու»։ Ահա այս երեւոյթը բացատրելու կը ձգի Ռուսերոյ՝ հաւկիկն յառաջ բերելով Մշոյ քաղաքային խօսակցական առգոգանիչը։

Թողլով այս մեղմութիւնը՝ կը շատանաք հաստատելով որ թէ Սիվերսի եւ թէ Աճա-

ռեանի հաստատած հնչման այն յատուկ երանգը կայ ստուգիւ մեր միջնաշխարհի շատ գլխաւոր տեղերը, նաեւ այնպիսի տեղեր ուր հնչականք ու աղօտք ձայնաշարութիւն կրած ու իրարու տեղ անցած են. այնպէս որ բ, գ, դ, պ, կ, տ, փ, չ, թ, եւն երեք որոշ որոշ ձայնաւորն խմբեր ծնացած են։ Արտասանութիւն կրնանք՝ ի հարկէ անյատուկ կերպով՝ bh, gb, dh նշանակել, վերջնով նշանակել ուղեղով այն տկար հագագը՝ «ոյն տպաւորութիւնն ունեցած ենք մենք ալ, որ բ, ք, ք, այնպէս արտասանուած» ոչ միայն օտարներու՝ այլ նաեւ շատ մը տեղեաց Հայերու ականջին աղօտի (p, k, t) տպաւորութիւն կ'ընեն, մասնաւոր առնոց՝ որոնց բարբառն մէջ հնչականները ոչ միայն աղօտացած, այլ արդէն մասամբ թաւանալու ձգուած ունին։ Միւս կողմանէ համաժող ենք Ռուսերոյ որ կը պնդէ թէ՛ թէ՛ նաեւ Սիվերսի դիտողութիւնը բոլորովին ճիշդ ըլլայ, հաստատուն կը մնայ միշտ այն կէտը որ հին հայերէնն իւր այբուսակներէն մէջ «անուշ թաւ» տառեր չէր ծանչնար։ Սակայն յիշեալ «անուշ» հնչմանց ծագումը տակաւին կը մնայ քննելի։ — Անցնիք պժմ երրորդ եւ վերջին կէտին, հայագետ Մէյլեհէի «պատմական դիտողութեանց»։

Գ.

Պատմական տեղեկութիւնք քանի մը պայծուցիկներու փոփոխութեանց մասին։

«Հնոց ք, ք, ք, չ, չ, քառերուն ետեւ տեսակ հնչմանց օգտութիւնն ի վ, Պոլիս, կ'ըսէ Մէյլեհէ, գիւրաւ կը մեկնուի նոյն քաղաքին հայ ազգաբնակչութեան նկարագրէն։ Վ, Պոլիս բոլոր Հայերը գաղթական են Փղոսն Նսիոյ իրարմէ բոլորովին տարբեր երկրներէն, այս գաղթական նոսրէն՝ արդէն բնակչեան ժամանակներէ կը սկսի, կը շարունակուի ցայսօր, շատ գաղթականներ վ, Պոլիս հաստատուած ալ չեն, այլ հոն կ'ապրին քանի մ'ամիս կամ տարի, քանի որ չկայ ժողովրդեան կենդրոնական խաւ մ'որ՝ ինչպէս օրինակի համար ի Պարսի՝ իւր լեզուն աւելի կամ նոսր ամբողջութեամբ փոխանցէ նորիներուն, չենք կրնար արտասանութեան մեծ միակերպութիւն մը սպասել այսպէս կազմուած լեզուական խմբի մը մէջ։ Բայց աստի հայերէն-աշխարհաբար իրար կ'ըսուին նոր ձեւերը վերջնականապէս հաստատուած են միայն վերջին երեսուն կամ քառասուն տարիներու, երկու քաղաքն լեզու ալ կազմուած են՝ մին ի վ, Պոլիս, միւսը՝ Տփղիս, ուստի երկուքն ալ ըստ ինքեան բնիկ հայ աշ-

խարհէն դուրս, եւ սակայն ասոնք էապէս կ'աղ-
դեն գաղթական ժողովրդեան բարբառին վրայ,
ժողովրդեան որ այրէն ծագման միութիւն
չունի: Վերջապէս հնչմանց խառնակութեան կը
նպաստէ այն ալ որ Վ. Գրից ժողովրդեան մե-
ծագոյն մասը միայն հայերէն չի խօսիր, այլ մի-
եւնոյն դիւրութեամբ նաեւ ռուսներէն եւ յա-
ճախ ուրիշ լեզուներ ալ, (գաղղիներէն, իտալե-
րէն, յունարէն, եւն.)»

Տակաւին լրակատար եւ մանրամասն ու-
սումնասիրութեամբ չէ թէ մը ժամանակներն եւ ո՞ր
տեղերն կրցած եւ յառաջ գալ ի՞նչ փոխուիլն ի
ք, եւ քի՞ ի ք, զոր՞ օրինակի համար ի Սերաս-
տիս կը տեսնենք, եւ նման ձայնաշարութիւնք.
(տես Հիւպլման, Arm. Gramm. I, 391): Միայն
գիտենք որ այս փոփոխութիւնք համեմատաբար
չին են: Արգէն խաղակրաց ժամանակի նիւթեան
գրիշները բ, ք, ց, յ, չ տառերն՝ որ չին հայե-
րէնի մէջ ք, ց, ճ եւն կը հնչուէին եւ նաեւ
ցայսօր նոյնպէս հնչական մնացած են՝ օրինակի
համար ի Շուշի (տես Տխտ. 2), կը գործածեն
առհասարակ գաղղիական բառերու ք, ք, ք, ք
(հնչուած ts) եւ ch (հնչուած tch) ձայները փո-
խադարձութեամբ. ընդհակառակն չին հայերէնի
աղտո ք,
եւն կը գործածուին գաղղիական ք, ք, ք, ք, ք, ք, ք, ք,
(այս-
ինքն dj) հնչմանց համար, ուստի այն արտասա-
նութիւնն ունենին զոր ունին այսօր ալ ի Սերաս-
տիս. (տես Տխտ. 3), Հիւպլման (Arm. Gramm.
I, 389ff) նշանակած եւ միջին դարու հայ հեղե-
նակներու թով գործածուած գաղղիական բա-
ռերու գլխաւորները. յատուկ անուններ տա-
կաւին չեն ուսումնասիրուած: Այսպէս կը գրուի
«պարոն» (այսինքն՝ paron) գաղղիական baron
բառը, — «քաւդ-դաւլ» (gundstaple) գլ.
«conestable», — «Ռո՞ք» գլ. Roger. —
«Բրինձ» (brindz) գլ. prince, եւն եւն: Ամփ-
ջապէս կը տեսնուի որ օրինակի համար հնոց
պ (p), ճ (tch)՝ նիւթիկէ մէջ կը հնչուէին ք, dj,
եւ թէ հնոց բ (b), ք (g) եւն կ'արտաբերուէին
ք, k եւն, ինչպէս որ վերն ընդհանուր կերպով
նշանակուեցաւ:»

Այստեղ կը լինայ վերջին մասն ալ, եւ
կրնանք փակիլ մեր տեսութիւնն յիշեցնելով
որ հայագետին յիշած ձայնափոխութիւնն այն-
պէս քիչ ալ ուսումնասիրուած չէ: (Թիշնք մի-
այն «Տառադարձութեան ինքզինքն ի շանդէս
Ամս.» 1888, էջ 73—7, 97—104, 117—
122, 149—155, 165—8, 208—213, անգ.
1889, էջ 37—40. եւ նմաններ) Այսու հան-

դերձ յատկապէս հնութեան եւ տեղական տա-
րածութեան տեսակետով կրնայ եւ պէտք եւ նոր
ուսումնասիրութիւն մը կատարել, որուն ատաղձ
ալ առատ կայ, նաեւ եթէ միայն ձեռագրաց
յիշատակարաններն աչքէ անցուին:

4. Թ. 8.

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ԽԻՆԻՐ ԵՒ ԻՐԻՐ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Հարմարութեամբ)

Խաբերութեանց երով ամէն տարակուսեալ ազատ
կը մնայ Արիկարի պատմութեան նախնականին
հնութիւնը, որ կանխադրե՞լ դոնէ համաժամանա-
կեայ՝ ըլլաւ եւ Տօլթիկայ գրաց. բնականապէս նա-
խաքրիտանական դուռածք մ'որ երբայական շըբ-
նանին կը վերաբերէր. այնչափ սերտ կապ գաղա-
փարաց գտանք ասոր եւ Ս. Գրից այլեւսլ տեղե-
րուն մէջ Ասով նաեւ հաւանական ըլլալ որ նախ-
նականն երբայերէն կամ դոնէ արամեան դուռած
էր, եւ ասով վերջնականապէս շըուած կ'ըլլայ այն
գիտնոց կարծիքն (Մայսնէր եւն), որոնք «Եսովյի-
ուելն առաջնութիւն կարծեցին տալ՝ զայն հա-
մարելով Արիկարի պատմութեան հնագոյն ներ-
կայացուցիչը, Բայց արդ, ինչպէս արդէն տեսնե՞ր,
«Եսովյ», — իսկարբ բոլորովն այլապէս եղած է,
դէպքը նիւնուէն Բաբելոն փոխադրուած, շատ մա-
սամբ յառաջած եւ այն ձեւին բերուած որ շըլուած
են անէր բոլոր յիշեալ նմանութեան հնութիւնն եւ
գաղափարաց Տօլթիկայ եւ այլ Ս. Գրից յիշեալ
տեղերուն հետ. օրինակի համար անհաստատելի
ծառայի առաւին, թղեւնույն առաւին եւ բոլոր նման
ներն անհետ եղած են հոն: Փարսուտնի տեղ առ-
ցած է «Կելեսնաբու» վերջին փարսուտն, որ
ինքնին աւելի ուշ ժամանակ մը կը ցոյցնէ, եւ այլ
այսպիսի բազմաթիւ պարագաներ:

Ըստ այսմ կարեւոր եւ յատկապէս աչքէ առ-
ջեւ ունենալ այն էություն, որ Արիկարի նախնականն
ապահովուեալ երբայեցեոց արտաքին մասեանա-
դրութեան արգասիք մըն էր, այն բազմաթիւ նա-
խաքրիտանական արտադրութիւններէն ձեռից,
որոնց շատը կորուսած, բայց փոքր մաս մ'ալ թէեւ
յաճախ այլեւսլ փոփոխութեամբ՝ հասած է մեզի:
Ասոնց հետ Արիկար ալ նոյն նկարագիրն ունէր.
որչափ ալ արտաքին նիւթերով միշտ տողորուած
եւ աղուած Աստուածաշունչ մասեաններու գա-
ղափարներով, բացառութիւններով, նաեւ ուր
ուղղակի փոխառութիւն չկրնայ պայցուցուիլ: Թե՛ն
ստուգիւ այս նկարագիրն ունէր Արիկարի նախնա-
կանը, ապահով է. եւ նոյն իսկ արդէ այլաբերպեալ
խմբադրութիւնք եւ օրինակներ պահած են շատ
բան, ինչպէս աստեղը: Սակայն եթէ ուղղել կրնայ
այս կարգի ապացոյցներ կրնան պատահուիլ: Առնունք
օրինակի համար միայն Հայերէնին առածներու
առաջին շարքը, կամ իսկարբ վարդապետութիւնն,